

9. Pavlidou T. Cooperation and the choice of linguistic means : some evidence from the use of the Subjunctive in Modern Greek / T. Pavlidou // *Journal of Pragmatics*. Vol. 15., 1991. – pp. 11–42.
10. Transcript : President Obama’s July 18 Statement on Ukraine and Gaza [Електронний ресурс] // *The Washington Post*. – 2014. – Режим доступу : https://www.washingtonpost.com/politics/transcript-obamas-statement-on-ukraine-and-gaza/2014/07/18/a3224560-0e8c-11e4-8c9a-923ecc0c7d23_story.html (дата звернення 18. 03. 2015).

REFERENCES

1. Koziarevych, L.V. (2006), “Verbal and nonverbal means of empathization of dialogical discourse (based on the English prose of the XX century)”, Thesis for Cand. Sc. (Philology.), 10.02.04, Kyiv, Ukraine.
2. Kuznetsova, A.A. (2010), “Illocutionary types of verbal empathy”, Thesis abstract for Cand. Sc. (Philology.), 10.02.19, Ufa, Russia.
3. Menedzheritskaya, Yu.A. (1998), “Empathy features of subjects of hindered and unhindered communication in the situations of difficult interaction”, Thesis abstract for Cand. Sc. (Psychology.), 19. 00. 07, Rostov-on-Don, Russia.
4. Shachovskiy, V.I. (1987), *Kategorizatsiya emotsyi v leksiko-semanticheskoy sisteme yazyka* [Categorization of emotions in the lexical-semantic system of language], VGU, Voronezh, Russia.
5. Goffman, E. (1967), *Interaction Ritual: Essays on Face-to Face Behaviour*, Anchor Books, New York, USA.
6. Grice, P. (1975), “Logic and Conversation”, *Syntax and Semantics*, vol. 3, Speech Acts, pp. 41–58.
7. Gu, Y. (1993), *Pragmatics and Rhetoric: A Collaborative Approach to Conversation*, Berlin, Germany.
8. Ickes, W. (1991), “Empathetic Accuracy”, *Journal of Personality*, vol. 61, no. 4, pp. 12–13.
9. Pavlidou, T. (1991), “Cooperation and the Choice of Linguistic Means: Some Evidence from the Use of the Subjunctive in Modern Greek”, *Journal of Pragmatics*, vol. 15, pp. 11–42.
10. *The Washington Post* (2014), “Transcript: President Obama’s July 18 Statement on Ukraine and Gaza”, available at: http://www.washingtonpost.com/politics/transcript-obamas-statement-on-ukraine-and-gaza/2014/07/18/a3224560-0e8c-11e4-8c9a-923ecc0c7d23_story.html (access March 18, 2015).

УДК 811.161.2:81’0(9)

СТАРОУКРАЇНСЬКА (РУСЬКА) МОВА – ФОКУС СОЦІОЛІНГВАЛЬНИХ ВЗАЄМИН У XVII ст.

Фаріон І.Д., к. філол. н., доцент

*Національний університет «Львівська політехніка»,
вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, Україна*

iryna.farion@gmail.com

У статті простежено еволюцію суспільного статусу староукраїнської (руської) мови впродовж XVII ст. В основі дослідження – нерозривні зв’язки між статусом староукраїнської (руської) мови та суспільно-історичними обставинами того часу, формування етнонаціонального та мовного самоусвідомлення, виникнення «новоусвідомленої мовної одиниці» – південно-східного наріччя як основної соціолінгвальної події середньоукраїнської доби та формалізація етнонаціонального феномена простої (руської) мови. Серед позамовних чинників наголошено на формуванні нового суспільного стану – козацтва як основного носія староукраїнської (руської) мови та кульмінаційних міграційних процесах як сплаву західноукраїнських говірок із північними. Підсумовано, що історичні події XVII ст. надали мовному питанню двох яскравих виявів: лінгвоправового та лінгвотеоретичного.

Ключові слова: староукраїнська (руська) мова, проста (руська) мова, національне і мовне самоусвідомлення, полонізація.

СТАРОУКРАИНСКИЙ (РУСЬКИЙ) ЯЗЫК – ФОКУС СОЦИОЛИНГВАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В XVII ст.

Фарион И.Д.

*Национальный университет «Львовская политехника»,
ул. Степана Бандеры, 12, г. Львов, Украина*

В статье прослежена эволюция общественного статуса старобукариноского (руського) языка на протяжении XVII века. В основе исследования неразрывные связи между статусом старобукариноского (руського) языка и общественно-историческими обстоятельствами того времени, формирование этнонационального и языкового самосознания, возникновение «новоосознанной языковой единицы» – юго-восточного наречия как основного социолингвального события среднеукраинского периода и формализация этнонационального феномена простого (руського) языка. Среди экстралингвальных факторов отмечено формирование нового общественного слоя – казачества как основного носителя старобукариноского (руського) языка и кульминационных миграционных процессов как возникновения сплава западноукраинского говора с северным. Подытожено, что исторические события XVII века предоставили языковому вопросу два ярких проявления: лингвоправовой и лингвотеоретический.

Ключевые слова: старобукариносский (руський) язык, простой (руський) язык, национальное и языковое самосознание, колонизация.

THE OLD UKRAINIAN (RUS) LANGUAGE – THE FOCUS OF LINGUOSOCIAL RELATIONS IN THE 17th century

Farion I.D.

National University Lviv Polytechnic, Stepana Bandery str., 12, Lviv, Ukraine

In the article it is traced the evolution of the social status of the Rus (Ukrainian) language during XVII c. The emphasis is laid upon the indissoluble links between the status of the Rus language and the social historical circumstances of that time, formation of ethnical national and lingual self-realization, appearing of “newly realized lingual unit” – south-eastern dialect as the main linguistic event of medieval Ukrainian age. Among the non-lingual factors the emphasis is laid upon the formation of new social forces – Cossacks as the main native speakers of the Rus language; and the culminating migration processes as the combination of Western and Northern Ukrainian patois. It is summed up that terrific historical events of XVII c. gave the language issue two bright expressions: linguistic lawful and linguistic theoretical.

The aim of the research is to reveal the character of connections between language and society caused by impulsive historical circumstances during 17th century, the main task is to gain an ideology or *time spirit* and to reproduce its materialization in *the simple (Ruthenian) language* (autolinguonomen) as a formalization of new ethical and national consciousness in the creation of new south-eastern dialect as *a newly acknowledged linguistic unit*, during uncontrollable Polonization as well as in the time of Old Ukrainian (Ruthenian) language domination in hetman’s chancelleries.

The epoch which is being analyzed is filled with a vigorous national and linguistic self-realization. That was the period that became the essential one for the development of Ukrainian national identity. National liberation movements under the command of Bohdan Khmelnytsky, Ivan Vyhovsky, Petro Doroshenko, Ivan Mazepa and others led to the creation of Zaporizhian Host state with the official Old Ukrainian (Ruthenian) language chancellery and affirmation of claims concerning its preservation on the one hand and linguo-cultural and religious apostasy of political elite on the other hand. The main historical and political direction of that time is warring relations between Zaporizhian Host and Polish–Lithuanian Commonwealth and since the second half of the 17th century with the Tsardom of Russia.

Turning historical events of the 17th cent. in sociolinguistic meaning were put into linguo-legal (linguistic instructions in official, usually treaty documents of the highest level) and linguo-theoretical (understanding and perception of the role of the language) aspects. The main thing is that a Ukrainian Cossack is brought to the fore as a new social state – the main subject of newly created state of the Cossack Hetmanate – a speaker of the Old Ukrainian (Ruthenian) language. In the documents of hetman’s chancelleries the Old Ukrainian (Ruthenian) language was a factor for creation of the Cossack Hetmanate in the direct and indirect meanings: from the agreements by Bohdan Khmelnytsky to the political treatises by Pylyp Orlyk a language issue had its own clear national and political manifestation. That was the epoch when Meletii Smotrytskyi one of the first persons in History of European Ideas and at the first time in History of Ukrainian Socio-Political Ideas presented ethnical understanding of nation and established linguistic hierarchy of that time.

Key words: the Rus (Ukrainian) language, plain language, national and lingual self-realization, polonization.

Мета розвідки – розкрити характер зв’язків між мовою та суспільством, зокрема імпульсивними історичними обставинами впродовж XVII ст. Основне завдання – проникнути в ідеологію, чи «дух часу» та відтворити його матеріалізацію у так званій

простій (руській) мові (автолінгвономен) як формалізації нової етнонаціональної свідомості, у виробленні нового південно-східного говору як «новоусвідомленої мовної одиниці», у нестримній полонізації і водночас у пануванні староукраїнської (руської) мови у гетьманських канцеляріях.

Зазначену проблему принагідно в соціолінгвістичному контексті порушували такі видатні мовознавці, як Юрій Шевельов та Олекса Горбач, Василь Німчук, Віктор Мойсієнко, Міхаель Мозер, серед істориків – Наталя Яковенко, Валерій Смолій та Валерій Степанков, Віктор Брехуненко та ін., серед літературознавців та філософів – Дмитро Чижевський та Валерій Шевчук. Проте окремо руська староукраїнська (руська) мова у XVII ст. як фокус мовно-суспільних обставин ще не була предметом дослідження.

З огляду на історичну доленосність, XVII століття – *«не проста хронологічна рамка для певних повільних процесів розвитку»* [13, с. 113]: церковна боротьба, Хмельниччина, злочасна унія з Московською державою – ці події такі визначні і визначальні, що навряд чи можна цю хронологічну вказівку мати за беззмістовну. Як зауважив Дмитро Чижевський, *«діла та люди XVII сторіччя мають якийсь одноцільний характер, усі забарвлені тими самими кольорами»* [13, с. 113]: це сполучення надзвичайної сміливості нових думок та прагнень із тяжінням до традиції, що виявлена у наскрізних поняттях-термінах правосвідомості того часу: зберегти *«русский народ»*, *«руска вѣра»*, *«права та вольности»*, *«природне право»*, *«природжений язык»*... Старовина стала підставою не пошуку авторитетів, а насамперед – правди [13, с. 116]. Звідси, гадаю, така затята одержимість одних та відступництво інших.

Доленосне на історичні факти XVII століття можна вважати своєрідним фіналом мовної ситуації XIV–XVI ст., яким стала *проста (руська) мова*, що заповонила всі сфери буття українського народу, попри ієрархічний полілінгвізм аналізованої доби. Незаперечним є його наскрізна *філологічність*, з огляду на появу не лише знакових лексикографічних, граматичних праць Мелетія Смотрицького (1619 р.), Памва Беринди (1627 р.), Єпифанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського (30-і – поч. 40-х рр. XVII ст.), Івана Ужєвича (1643, 1645 рр.) та гетьманського справочинства, але й літературних творів, передусім силабічної поезії, гомілетики, літописів і драматургії, створених головним лінгвістичним продуктом середньої доби, або передногового часу – *простою (руською) мовою*.

Наскрізною була і *багатомовність* на спільному політичному просторі, з огляду на відсутність власної держави та антагонізм різних історико-політичних та культурних спільнот. На ту пору визначальною для розвитку мови стала *зміна території*: осердя культурно-політичних змагань із Вільна, Острога, Луцька, Львова перемістилося до Києва та на південно-східні терени, де випливалось південно-східне наріччя. Переїхала туди і галицька інтелектуальна еліта, передусім духовний тріумвірат в особах Єлисея Плетенецького, Йова Борецького та Захарії Копистенського.

Доба наповнилась стрімким **національним і мовним самоусвідомленням**. На думку Ендрю Вілсона, *«цей період став ключовим для розвитку української національної ідентичності»* [2, с. 102]. Національно-визвольні змагання під проводом Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи та ін. призвели до створення держави Війська Запорозького з офіційною канцелярією староукраїнською (руською) мовою та констатацією вимог щодо її збереження, з одного боку, і мовно-культурне й релігійне відступництво політичної еліти – з іншого. Основна історико-політична траєкторія того часу – протиборчі взаємини держави Війська Запорозького з Річчю Посполитою, а з другої половини XVII ст. – із Московським царством.

Найпоказовіша мовна війна як протистояння українців і поляків у Речі Посполитій тривала від початку століття. Йдеться про переклад Литовського Статуту 1588 року

зі староукраїнської (руської) мови польською, що стало символом тотальної нової польської влади (пор. латинське прислів'я *«cuius region eius religio»*: «той, хто має владу, визначає і світогляд»). Статут вийшов польською 1614 року без базової мовної статті про обов'язковість *руської мови* у судочинстві. Історичний відрізок вісімдесятип'ятирічного протистояння українців і поляків завершився постановою варшавського сейму 1696 року про мову урядових українських (руських) канцелярій – польською: *«...Dekreta po Polsku, a nie Rusku pisać»* [Vol. leg. 1860, s. 418 (863)]. І це всупереч привілеям Люблінської унії, що гарантували прилученим воєводствам збереження староукраїнської (руської) мови як урядової. Характерною рисою польських королів було недотримання власних конституцій: *«...якщо польські королі і підписували толерантні документи, вони й не думали їх виконувати, бо менталітет польської державної структури цього не дозволяв»* [9, с. 291]. Це були всього лиш пишномовні та лицемірні ідеали рівності й толерування.

Зазначений історичний відрізок – життя п'ятьох поколінь – пульсує історичними подіями водночас мовотворчого і мововбивчого характеру. Першому поколінню після Люблінської унії 1569 року випало фізично *«зблизити»* дві доволі різні Русі-України – *«литовську»* та *«польську»* [18, с. 429], що відразу порушило мовний баланс, незважаючи на запевнення польських королів дотримуватися статусу староукраїнської (руської) мови, виписаному у Литовському Статуті і привілеях Люблінської унії, та неперервні протести української шляхти.

На долю синів цього *«унійного»* покоління 1596–1620-х років (найпоказовіше це на прикладі батька Герасима та сина Мелетія Смотрицьких) випала *«азартна боротьба з церковною унією»* чи за унію, що потребувало історичних спогадів на користь джерела своєї віри та власної етнічності, вияв яких не завжди став збігатися з мовним кодом. Найяскравіші у цьому часі дві протилежні особистості: Іван Вишенський – твердиня ортодоксальної традиційності з пієтетом церковнослов'янської мови – та Мелетій Смотрицький – символ нового часу з першою всеслов'янською кодифікацією церковнослов'янської мови, перекладом *простою (руською) мовою* «Євангелія Учительного» Калиста (1616 р.), блискучими полемічними текстами польською мовою та першим природним генетичним (кровно-родовим) обґрунтуванням етнічності як окремої засадничої суті: *«Якщо існує правда Русь, яка має бути і мусить, бо ж не вироджується з своєї крові той, хто віру міняє. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем, а залишається русином шляхетним по-старому. Не віра, отже, русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, але уродження і кров руська, польська і литовська»* («Virificatia niewinności», 1621 р.) [цит. за 19, с. 72]. Це одне з перших в історії європейської думки і перше в історії української суспільно-політичної думки *етнічне* розуміння нації, що явно дисонувало з середньовічним і навіть новомодерним тлумаченням цієї проблеми, безоглядно випереджаючи час і водночас, сповна вписуючись у реформаційні рухи в Європі, основою яких було поширення і творення літератури національними, рідними мовами як окремими етнічними кодами. Це визначення сповна суголосне з міркуванням сучасного європейського дослідника ідеології націоналізму Вокера Конора. Він констатує, що *«етнонаціоналізм»*, який є справжнім націоналізмом, годі пояснити раціонально. Націоналістичні лідери досягли у його втіленні набагато більше, ніж науковці, бо інтуїтивно усвідомлювали, що *«в основу етнопсихології закладено чуття спільної крові, тому без вагань вдавались до нього»* [20, с. 197]. Нація, як зауважує інший сучасний англійський дослідник націоналізму Ентоні Сміт, *«справді ґрунтується на почуваннях родинних зв'язків»* [10, с. 69]. На той час Мелетієві Смотрицькому через твір «Лист...» (1621 р.) з унійного табору опонували у звичному стилі «духу доби» та станового поділу суспільства: *«Називаєте нас породженими з однієї крові з вами і родичами своїми...»*

Яка ж то «єдина кров» – наша шляхетська з плебеями? Яке споріднення з хлопами? Ви думаете, що єднається у крові і рівняється походженням зі старовинними руськими родами, що ви теж Русь, з простого вашого походження – це дурна і не згідна з чернечою скромністю претензія» [Арх. ЮЗР 1914, ч. I, т. VIII, с. 738–738].

Саме на ту пору припадає кульмінаційний наступ на українськість у всіх смислах цього поняття через першорядний чинник впливу на мову – єзуїтське шкільництво. Із 1570 р. єзуїтська колегія почала працювати у Вільні, отримавши 1579 року статус академії. Відтак виникають єзуїтські колегії на українських землях у Ярославі (1571 р.), Львові та Луцьку (1608 р.), Кам'янці-Подільському (1611 р.), Новгороді-Сіверському (1635 р.) [Кралюк 2007, с. 33]. Анонімний шляхтич у своїх спогадах у 1620-х роках подає промовисту картину освітнього ополчення: *«Аж ты дал синка свого, дал до проклятои школы, а звлаща до навчання діаволского в ызуитов. Аж они там твоего сынка русинка, засмаковавши єму поганую діаволую науку, ошукали... Аж юже и на віру свою святую правдивую яко пес щскаєт, и на тебе, отца, и на матер на свою, и на увес род свой, и віры, и языка своего многославного святого вырекаєтся...»* [цит. за 18, с. 232].

Свій слід єзуїтські колегії залишили і в справочинній царині, зокрема у записках судово-адміністративних книг. У Луцьку у 20-40-і роки спостережено різкий стрибок польськомовних записів: якщо до 1600 року українськомовні записи становили 98.5%, у 1600–1610 рр. – 95%, 1611–1620 рр. – 91%, то у 1621–1630 рр. – 39%, 1631–1640 рр. – 27%, а напередодні національно-визвольних змагань знову відсоток українськомовних записів зріс до 43.5% (1641–1648 рр.). Очевидно, це перші плоди діяльності Луцької єзуїтської колегії, заснованої 1608 року, що підтверджує порівняння зі значно м'якшою полонізацією книг у місті Володимирі, що від кінця XVI ст. перебував під впливом освітніх процесів Острозької академії: у 1600–1610 рр. – 97.5%, 1611–1620 рр. – 94.5%, у 1621–1630 рр. – 81.5%, 1631–1640 рр. – 81%, 1641–1648 рр. – 79%. Натомість у книгах Кременця лише зрідка можна натрапити на інакшомовний акт, позаяк це місто населяли передусім православні ремісники-українці [17, с. 67]. Себто полонізація охоплювала передусім аристократичні княжі родини, і першою з них упала родина князя Острозького, про що пристрасно писав у «Треносі» польською мовою (1610 р.) Мелетій Смотрицький: *«Де тепер неоціненний той камінець, той карбункул, що саяв, наче світильник, який я між іншими перлами, наче сонце поміж зорями, в короні голови моєї носила – дім князів Острозьких, котрий блиском світлості старожитньої віри своєї над усіма іншими світив? Де й інші дороги й однаково неоціненні тієї ж корони камінці – значні руських князів роди, неоціненні сапфіри і безцінні діаманти – князі Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторійські, Пронські, Ружинські, Соломерецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й інших без ліку, що їх поодинці вчисляти було б справою довгою? [...] Родовиті, – мовлю, – славні, відважні, дужі й давні, по всім світі в добрій славі, потужності і мужності знаного народу руського дома – Ходкевичі, Глібовичі, Кішки, Саніги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зіновичі, Паці, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гуревичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кирдеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії та інші?»* [УСПД, т. II, кн. 2, с. 158–159].

Отож перше поунійне покоління відчувало себе вже часткою Польського Королівства, а не Великого князівства Литовського. Зовсім не другорядну соціолінгвальну роль у тому відігравали, по-перше, змішані шлюби між нащадками волинських князів і польською чи сполонізованою галицькою шляхтою: до середини XVII ст. понад 40 польських чи спольщених родин пошлюбилося з українськими нащадками [18, с. 249], закладаючи тим самим соціальну основу для носіїв польської мови. По-друге, *«Русь кінця XVI–сер. XVII ст. жила на колесах»* [18, с. 256]: на цей період припадає надзвичайно високий

відсоток міграцій у генеральному напрямі – з Галичини, Волині й Поділля на схід та південний схід, тобто на новоколонізовані обшири Київщини, Брацлавщини, Задніпров'я й активне переміщення українського селянства на південь із північної Київщини: Полісся, Овруччини, Остерщини.

Міграційний етнічно однорідний людський чинник створював умови для переплаву західноукраїнських говірок із північними. Як зауважив Олекса Горбач, це вплинуло на стан української мови: *«Із колонізаційного схрещення у південній Київщині та в лівобережній Полтавщині обох наших первісних говіркових масивів (північного й південно-західного) постали нові, південно-східні говірки»* [3, с. 224]. Це стало головною соціолінгвальною подією середньоукраїнської доби (від середини XVI ст. до перших років XVIII ст.), що мало неабияке соціально-психологічне підґрунтя, позаяк мова – це не лише *«результат накопичення мовозмін»*, а *«новоусвідомлена мовна одиниця»* [14, с. 195–196]. Цією *«новоусвідомленою мовною одиницею»* вона стала передусім завдяки кульмінаційному розвитку козацтва як окремого узаконеного суспільного стану (20-і – початок 30-х років XVII ст.) і його зв'язку з українською духовною елітою (так звана *«конфесіоналізація»* козацтва): 1620 року під тиском козацтва було відновлено, але юридично не підтверджено королем, знищений унією православний єпископат і висвячено Йова Борецького на митрополита Київського, Галицького і всієї Руси, а 1632 року – Руську православну церкву з центром у Києві, провідником якої став Петро Могила. Це мало доленосне мовне значення, яке блискуче означив Олекса Горбач: *«Як зважити це й ту політичну роль, яку від XVI–XVII вв. стало відігравати козацтво, виникле на території саме цих нових, південно-східних говірок, а далі – популярність тутешніх народних («козацьких») пісень по дворах спольщених місцевих та петербурзьких зрусифікованих російських магнатів XVIII в., живість виниклого тут у XVI–XVII вв. героїчного козацького епосу (дум), – то зовсім зрозумілим стане, що самотньо зуніфікована мовна система тих говірок могла стати основою під нову нашу загальнонаціональну літературну мову, приємливу й для решти мовної території, говірки якої знаходили в цій південно-східній системі якусь «частку себе самих». А з другої сторони, теж зрозумілим стане той майже одновіковий спротив, що його тій новій нашій літературній мові ставлено в XIX–XX вв. у Галичині та на Закарпатті, себто на території говірок, своєю фонетичною, морфологічною й лексичною структурою ще найрізкіш віддалених від південно-східної бази цієї нової нашої літературної мови»* [3, с. 224–225].

Водночас є і проблемний аспект цих мовно-історичних подій, адже перенесення осередку Української Держави на Лівобережжя на довгий час ізолювало українську культуру від її західних родичів та знайомих, поставивши віч-на-віч зі східним політичним та культурним світом, що ментально був антагоністичний до українців. Доба митрополитів-галичан Йова Борецького (1620–1631 рр.) та Ісаї Копинського (1631–1633 рр.) обернулася посиленою промосковською агітацією серед козацтва і накинення йому образу Московії як православної твердині. Водночас козаки не виявляли переконань про свою етнічну близькість із московитами і не вважали Московії *«своєю»*. Провадячи переговори з цією державою, козаки використовували перекладачів, а щоб Богдан Хмельницький *«міг прочитати листи, написані московським діалектом, їх треба було перекладати латиною»* [12, с. 147].

У часи митрополитства Петра Могили (1632–1647 рр.) припинилося навіювання промосковсько-православних настроїв. Козацтво стало найвищим мілітарним злетом третього покоління 20-40-х років як наслідок бруталного порушення *«прав та вольностей»* українського народу і кристалізації його ідентичності. У мовному плані – це не лише провадження гетьманських канцелярій староукраїнською (руською) мовою та спілкування зі світовими провідниками переважно латинською та польською мовами, – а створення нового південно-східного наріччя, що надовго визначить генеральну мовну

дорогу українців. Визвольна війна 1648–1657 років лише устabilьнила процес формування південно-східного говору, що зумовлено новопосталою хвилею міграцій у зворотному напрямку – на північ і захід. Таким способом бурхливий воєнний розвиток подій мав за наслідок обернену, парадоксальну залежність між мовою та суспільством: *«Мовна єдність народу збереглася й посилилася скорше не всупереч драматичним історичним подіям, а завдяки їм. Політична незалежність (чи боротьба за неї) зазнала краху, й культурний розвій загальмувався, проте мовна єдність зміцнилася»* – і мова набула *«небаченого досі поширення»*, відтак *«події XVI–XVII століття справили далекосяжний і благодійний вплив на розвиток мови»* [15, с. 713].

Отже, зв'язок між мовою і суспільством, а звідси і характер мовного статусу, – це більше ніж аксіоматичне відношення детермінізму, бо причина і наслідок тут несподівано міняються місцями; це більше ніж зв'язок нероздільної єдності між матеріальним та ідеальним, бо без ідеального матеріальне вироджується, – це зв'язок парадоксальної єдності, за яким суспільна розруха може стати генератором мовного та ідейного поступу.

Проте, аналізуючи процеси внутрішньомовного творення, зокрема виплавленого в козацькому котлі південно-східного наріччя та функціонування староукраїнської (руської) мови (чи простої руської мови) у гетьманських канцеляріях, неминуче накочується на потужно здійснену й інерційно зрухому хвилю колонізації, що насувалася трьома основними потоками – через освіту, друкарство, релігію: 1) набуття православними школами статусу латино-слов'яно-польських із викладанням латинською, польською та слов'янською мовами; 2) заснування 1635 року Петром Могилою латино-польського відділу друкарні Києво-Печерської лаври; 3) відкриття 1645 року у Києві костелу та єзуїтського колегіуму [6, с. 22–23; 16, с. 87–88] – і, як наслідок, сприйняття українською шляхтою польської мови у контексті *«ієрархії мовних престижностей»*, де першу сходинку, зусиллям тої самої ополеченої школи та шляхти, посідала латинська та польська мови. Кар'єрі *простої руської мови «завадила рвучка кодифікація польської, здійснена впродовж XVI ст. – «золотого віку» польської культури. Саме польська – як зрозуміла мешканцям Руси – вкупі з новозасвоєною латиною перетворилася на засіб світського культурного обігу, тоді як церковнослов'янська й надалі обслуговувала сферу сакрального»* [18, с. 300–301]. Натомість про кодифікацію староукраїнської (руської) мови не заповідалося (якщо не брати до уваги граматики Івана Ужєвича, писаної латинською мовою на чужині), хіба – церковнослов'янської. Саме освітній бум і загальнополітична ситуація наскрізного польського тиску крізь новостворену триєдину ідеологему *«шляхтич – поляк – католик»* [11, с. 9] пригасили стихійний процес розвитку староукраїнської (руської) мови.

Знання польської і латинської мов стало практичною потребою суспільних взаємин, про що найкраще свідчать розлогі міркування однієї з найяскравіших постатей першої половини XVII ст. митрополита Сильвестра Косова у його польськомовній праці *«Exegesis...»* (1635 р.): *«Найголовніша потреба в латинських школах та, щоб бідолашну Русь нашу не називали дурною Руссю. Поїде сердешний русин на трибунал, на сейм або на сеймик, до повітового міського суду або земського – bez łaciny płaci winy! Ні судді, ні урядовця, ні розуму, ні посла. Дивиться тільки то на того, та на іншого, вирячивши очі, як шуліка»* [Exegesis, с. 422–504, с. 445–447]. Це не лише зболений голос українця і повна картина мовних пріоритетів Речі Посполитої, а позиція *«зміцнілої національної самосвідомості, що не хоче миритися з приниженим становищем у державі»* [4, с. 27]. Як відповідь на суспільну потребу знання латинської мови трактуємо найвищі філологічні здобутки українських учених, зокрема *«Лексиконь латинській»* Єпифанія Славинецького (1642 р.), укладена латинською мовою перша граMATика староукраїнської (руської) мови Івана Ужєвича (1643, 1645 pp.), *«Лексиконь словено-латинській»* Єпифанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського (1650 р.).

Нестримна полонізація крокувала сферою справочинства, про що свідчать постанови шляхетських провінційних сеймів з початку XVII ст. [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I]. Як зауважив укладач цих актів Микола Іванишев, «у них ясно виражено дух і суспільні потреби кожного воєводства», ці сейми і сеймики були пульсом політичного життя Речі Посполитої, дзеркалом її порядків [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. I]. До актів входили сеймові постанови та інструкції трьох воєводств: Київського, Брацлавського і Чернігівського, а також універсали до них. Укладач виокремив дві наскрізні ідеологічні проблеми, за які змагала українська шляхта на сеймах: українська мова та православна релігія: «Західноруська шляхта дорожила своєю рідною руською мовою і старалася про те, щоб уживання цієї мови в офіційних актах було утверджено законами; за права релігії православної шляхта провадила тривалу і наполегливу боротьбу з римокатолицькою пропагандою» [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. II]. Однак назвати цю боротьбу результативною, на жаль, неможливо, про що свідчить передусім мова самих офіційних документів і підписи під ними. Якщо постанови з 1601 року писані староукраїнською (руською) мовою і так само підписані, то постанова 1606 року має латинську вставку, що було, до речі, характерним явищем оформлення документів у королівській канцелярії. Логічно, що два документи папи Климентія написано латиною [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. 51–52].

Рішучі мовні зміни наступають із інструкцією волинської шляхти 1606 р., скерованою на варшавський сейм. Цей документ уперше має лише преамбулу староукраїнською (руською) мовою, відтак головний текст артикулів – польською і вперше завершено українським реченням із цінною мовною інформацією про підписи українською та польською мовами: «У тяхъ Артыкуловъ печатей притисненыхъ дванадцять, а подпись рукъ Польскимъ и Рускимъ письмомъ въ тие слова». У кінцевому висновку зазначено, зазвичай, до яких книг вписано поданий привілей. З них польською – 14: *reka swa* або *reka*, один раз латинською *tam propria*, лише 3 – руською, один раз по-руському – *рукою* [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. 81]. Наступні документи від 1607 року до 2-ї пол. XVII ст. зберігають ту саму тенденцію: обрамлення документа (**початок**, де зазначено характер документа, кому його вручено і до яких книг вписано, і **завершення**, себто хто до реєстрових ратушних книг його вписав) руською мовою, основний текст статей – польською, більшість підписів польською мовою, про що, зокрема, свідчить інструкція волинської шляхти 1609 р. з українською преамбулою та 20-а підписами лише польською мовою: «абы до ведомости врядовое принята и въ книги кгородские Луцкские уписана была, которую я, одъ ихъ милости приймаючи, передъ собою читати казалъ есми, и слово одъ слова, писмомъ Полскимъ писаная, такъ се въ себе маеть» [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. 86, с. 101–102].

Закономірно, що статті, постановлені на виборчому сеймі 1632 року за підписом короля Владислава IV, мають преамбулу латинською мовою, а сам текст польською, як і польською мовою підписалися всі 186 присутніх осіб західноруської шляхти [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. 215–222]. На цьому тлі спольщеної типовості документів вирізняється староукраїнською (руською) мовою писаний акт обрання Йосипа Тризни в сан архімандрита Києво-Печерської лаври 1647 року з 73-ма підписами: з них спершу 29 – українською (це намісник монастиря, дозорець печер, уставник, ігумен та старці монастиря, крилошани, іноки, законники й особи без зазначених посад) із записом *рукою* або *рукою власною*, відтак польською (серед яких законник, каштелян, городничий, скарбник, комірник), що свідчить про припустиму руськомовність церковного кліру та переважну польськомовність цивільних службовців або принаймні їхнє мимовільне чи показове ставлення через власний підпис до тої чи тої мови [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. 339–342].

Про те, що з бігом XVII ст. навіть документація церковного призначення ставала польськомовною, свідчить акт обрання єпископа Сильвестра Косова митрополитом Київським 1647 року. Преамбулу акта, як звикло, подано староукраїнською (руською) мовою, основний текст – польською, завершальне речення також руською про тих, хто брав участь у виборах і їхні підписи. Серед 71-го підписанта лише 7 підписалося руською, і то зазвичай представники церковного кліру: намісник, священники, пресвітер, протопоп; решта – польською, серед яких найвищі церковні достойники та визначальні світські владці: владика луцький, архімандрит, намісники, ігумени, адміністратор маєтку, протопоп, каштелян, підкоморний, староста, писар земський, скарбники, коморники і низка осіб без зазначеного статусу [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. 345–348].

На тлі вже визначеної польськомовності документа та зазвичай, для годиться, українськомовної преамбули і ритуального завершення інструкція київської шляхти на варшавський сейм 1652 року вперше містить незвичне обрамлення польською мовою, що того самого року повторено в інструкції чернігівської шляхти [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. 414–425, с. 426–433]. Проте це не стало прикладом для наслідування в інструкціях волинської шляхти 1652 і 1653 років, а також згодом для київської, брацлавської, чернігівської шляхт в інструкціях 1653 року: вони витримують преамбулу і завершальне речення руською мовою та лише одним підписом під документом польською мовою [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. 434–439, с. 456–463].

Для другої половини XVII ст., попри післяперяславські нерівні взаємини Гетьманату з Московією, тенденція до полонізації найвищих документів не зникає: *«Хмельниччина потягла за собою дедалі дужчу полонізацію Правобережжя та русифікацію Східної України, особливо потужну у XVIII ст.»* [8, с. 54]. Якщо більшість інструкцій та постанов від 1654 до 1695 років зберігають умовний стандарт українськості при преамбулі, завершенні староукраїнською (руською) мовою та основному текстові польською, то окремі з них писані лише польською. Це, зокрема, інструкції київської шляхти 1665 року, 1691–1693 років, 1697 року; волинської – 1670, 1684, 1688, 1690, 1696 років; брацлавської – 1690 року. Знаково, що починаючи з 1673–1674 років, відтак 1682–1683 роки витяги з інструкцій подають лише польською мовою [Арх. ЮЗР 1888, ч. II, т. II, с. 177, 285, 288, 333–336].

На такому тлі стрімкого спольщення документів у XVII ст. показовою є збалансована мовна статистика найвищих королівських грамот та універсалів, починаючи від 1423 до 1714 років. Зокрема, за польських королів Ягайла, Сигізмунда I, Сигізмунда-Августа, Стефана Баторія, Сигізмунда III, Владислава IV, Яна-Казимира, Михайла, Яна III, Августа II написано 81 документ латинською мовою, 78 – польською, 75 – українською, 31 – мішаний польсько-латинський текст, 2 – мішаний латинсько-український, 4 – грецькою (лише грамоти патріярха Йоакима). Характерно, що, починаючи від часів правління польських королів Владислава IV, Яна-Казимира, Михайла Вишневецького, Яна Собеського, Фридриха Августа, спостерігаємо підписи під документами польською мовою або латинською [Арх. ЮЗР 1904, ч. I, т. X].

Переломні історичні події на зразок ситуативно-тактичної Переяславської угоди 1654 року, відтак найвищого втілення суспільно-політичної думки – польськомовного Гадяцького трактату 1658 року, розгромного Андрусівського розтину України 1667 року по Дніпру між Річчю Посполитою і Московією та визначеного перебування Запорозької Січі під спільним протекторатом обох держав, відчайдушної турецької альтернативи Петра Дорошенка 1669 року – і, врешті, завершального мазепинського двадцятиліття (1687–1709 рр.) – у мовному сенсі втілилися у свої **лінгвоправові** (мовні приписи в офіційних, зазвичай найвищих договірних документах) і **лінгвотеоретичні** (розуміння та усвідомлення ролі мови) віхові здобутки перед незабарним часом їхньої катастрофічної втрати у *«московсько-дворянському»* XVIII ст. Понад те, найважливіше: на передній план

виведено українця-козака як новий суспільний стан – головного суб'єкта новоствореної держави Гетьманщина (1648–1764 рр.) – носія староукраїнської (руської) мови. Відтак: *«Із формуванням гетьманської держави українська мова стала в ній офіційною, й діловодство урядових та полкових установ налічує тисячі документів. Так само українською мовою вели свої записи органи міського самоврядування та суди...»* [15, с. 735]. Врешті, у документах гетьманських канцелярій староукраїнська (руська) мова посіла місце чинника творення Козацької Держави у прямому та опосередкованому значенні: від угод Богдана Хмельницького до політичних трактатів Пилипа Орлика мовне питання має свій яскравий національно-політичний вияв, що є вже окремим предметом наступної розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / Віктор Брехуненко. – К., 2005. – 367 с.
2. Вілсон Е. Українці : несподівана нація ; [пер. з англ.] / Ендрю Вілсон. – К. : «К.І.С.», 2004. – 552 с.
3. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Історія української мови: Хрестоматія / Упоряд. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсеєнко. Автор передмови С.Я. Єрмоленко / Олекса Горбач. – К. : Либідь, 1996. – С. 206–225.
4. Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови XVII ст. / Вибрані праці. Філологія / П.Г. Житецький. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 19–139.
5. Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. / Петро Кралюк. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – 208 с.
6. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови) / В. Кубайчук. – К. : К.І.С., 2004. – 168 с.
7. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.: [монографія] / В. М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.
8. Мозер М. Огляд історії української мови середньої доби // Причинки до історії української мови / [за заг. ред. Сергія Вакулєнка] / Міхаель Мозер. – Х. : Харк. істор.-філолог. тов-во, 2008. – С. 40–54.
9. Прицак Л. Основні Міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / [відповід. ред. Олекса Мишанич] / Лариса Прицак. – Х. : Акта, 2003. – 493 с.
10. Сміт Д. Е. Націоналізм : Теорія, ідеологія, історія ; [перекл. Роман Фещенко] / Ентоні Д. Сміт. – К. : К.І.С., 2004. – 168 с.
11. Смолій В. Політична система українського суспільства у роки національної революції XVII ст. / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 120 с.
12. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна. Литва. Білорусь 1569–1999; [пер. з англ. Антон Котенко, Олександр Надтока] / Тімоті Снайдер. – К. : Дух і літера, 2012. – 464 с.
13. Чижевський Д. XVII ст. в духовній історії України // Філософські твори : у 4 т. / [під заг. ред. В. Лісового] / Дмитро Чижевський. – К. : Смолоскип, 2005. – Т. 2. – С. 113–125.
14. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії / Історія української мови: [хрестоматія : упоряд. С.Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко] / Юрій Шевельов. – К. : Либідь, 1996. – С. 191–205.

15. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Юрій Шевельов; [пер. з англійської Сергія Вакуленка, Андрія Даниленка] / Юрій Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.
16. Шевчук Вал. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2004. – 400 с.
17. Яковенко Н.Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историкографические и источниковедческие проблемы отечественной истории / Н.Н. Яковенко. – Днепропетровск, 1983. – С. 64–72.
18. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 581 с.
19. Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість / П. К. Яременко. – К. : Наук. думка, 1986. – 159 с.
20. Connor W. Ethno-Nationalism: The Quest for Understanding / Walker Connor. – Princeton University Press, 1994.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I** – Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Кіевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генерал-губернаторе. Постановленія дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ, въ Югозападной Россіи. – К., 1861. – Ч. II. – Т. I. – 530 с.
- Арх. ЮЗР 1888, ч. II, т. II** – Там само. – К., 1888. – Ч. II. – Т. II. – 633 с.
- Арх. ЮЗР 1904, ч. I, т. X** – Там само. – К., 1904. – Ч. I. – Т. X. – 967 с.
- Арх. ЮЗР 1914, ч. I, т. VIII** – Там само. – К., 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. I. – 798 с.
- УСПД XVII ст., т. II, кн. 2** – Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / [упор., прим. В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 2. – Перша половина XVII ст. – 536 с.
- Exegesis** – Сильвестр Косов. Exegesis // Арх. ЮЗР. – К., 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. I. – С. 422–447.
- Vol. leg. 1860** – Volumina legum. Przedruk zbior praw. Prawa, konstytucye u przywileie Krolestwa Polskiego. – Peterburg, 1860. – Т. V. – 463 с.

REFERENCES

1. Brekhunenکو, Viktor (2015), *Moskovska ekspansii i Pereiaslavska rada 1654 roku* [Moscow Expansion and the Council of Pereiaslav of 1654]. Kyiv, Ukraine.
2. Wilson, Andrew (2004), *Ukrainci: nespodivana natsiia* [The Ukrainians: Unexpected Nation]. Kyiv, Ukraine.
3. Horbach, Oleksa (1996), *Heneza ukraiinskoii movy ta yiii stanovishche sered inzhyy slovianskykh* [Genesis of the Ukrainian Language and its Place among others Slavic Languages] // *History of the Ukrainian Language: Chrestomathy*. Kyiv, Ukraine, pp. 206–225.
4. Zhytetskyi, P. H. (1987), *Narys literaturnoi istorii ukraiinskoyi movy XVII st.* [Outline of the Literary History of the Ukrainian Language of the 17th c.] / *selected Works. Philology*. Kyiv, Ukraine. – 19-139 pp.
5. Kralyuk, Petro (2007), *Meletii Smotrytskyi i ukraiinske dukhovno-kulturne vidrozhennia kintsia XVI–XVII st.* [Meletiy Smotrytskyi and the Ukrainian Cultural Renaissance of the end of 16th c. – beg. of 17th c.]. Ostroh, Ukraine.
6. Kubaychuk, V. (2004), *Chronolohiia movnykh podii v Ukraini* [Chronology of Language Events in Ukraine (External History of the Ukrainian Language)]. Kyiv, Ukraine.
7. Moisiienko, V. M. (2006), *Fonetychna systema ukraiinskykh poliskykh hovoriv u XVI–XVII st.* [Phonetic System of the Ukrainian Polissya Patois in the 16th-17th cc.: [Monograph]. Zhytomyr, Ukraine.

8. Michael, Moser (2008), *Ohliad istoriï ukraiïnskoiï movy serednioï doby* [Survey of the Ukrainian Language History of the Middle Age] // Supplementary Stories to the History of the Ukrainian Language. Kharkiv, Ukraine. 40-54 pp.
9. Pritsak, Larysa (2003), *Osnovni mizhnarodni dohovory Bohdana Chmelnytskoho 1648–1657 rokiv* [Main International Agreements of Bohdan Khmelnytskyi of 1648-1657]. Kharkiv, Ukraine.
10. Smith, D. Anthony (2004), *Natsionalizm: Teoriia, ideolohiia, istoriia* [Nationalism: Theory, Ideology, History]. Kyiv, Ukraine.
11. Smoliy, Valeriy, Stepankov, Valeriy (2008), *Politychna systema ukraiïnskoho suspilstva u roky natsionalnoi revolutsii XVII st.* [Political System of the Ukrainian Society during National Revolution of the 17th c.]. Kyiv, Ukraine.
12. Snyder, Timothy (2012), *Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraïna, Lytva, Bïlorus* [The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999]. Kyiv, Ukraine.
13. Chyzhevskiy, Dmytro (2005), *XVII st. u duchovniï istoriï Ukraïny* [The 17th c. in the Spiritual History of Ukraine] // Philosophical Writings: in 4 vol., vol. 2, pp. 113-125.
14. Shevelyov, Yuri (1996), *Chomu Obshcheruskyi Yazyk, a ne Vibchoruska Mova? Z problem skhidnoslovianskoiï hlotohonii* [Why is it Obshcheruskyi Yazyk and not Vibchoruska Mova? Problems of Eastern Slavic Glotogony] / History of the Ukrainian Language: [Chrestomathy]. Kyiv, Ukraine.
15. Shevelyov, Yuriy (2002), *Istorychna fonolohiia ukraiïnskoiï movy* [Historical Phonology of the Ukrainian Language]. Kharkiv, Ukraine.
16. Shevchuk, Valeriy (2004), *Muza Roksolanska: Ukraïnska literatura XVII–XVIII st.* [The Roxelany Muse: Ukrainian Literature of the 16th – 17th cc.]: in 2 books. Book 1. Renaissance: Early Baroque. Kyiv, Ukraine.
17. Yakovenko, N. N. (1983), *Pro movnyi sklad hrodskykh i zemskykh knyh Pravoberezhnoï Ukraïny vprodovzh XVII st.* [On Language Composition of City and Zemstvo Books of Right-bank Ukraine during 17th c.] // Historiographic and Source Study Problems of National History. Dnipropetrovsk, Ukraine, pp. 64–72.
18. Yakovenko, Nataliya (2005), *Narys istoriï seredniovichnoiï ta ranniomodernoiï Ukraïny* [Historical Review of Middle Age and Early Modern Ukraine. 2nd edition edited and extended]. Kyiv, Ukraine.
19. Yaremenko, P. K. (1986), *Meletii Smotrytskyi. Zhyttia i tvorchist* [Meletiy Smotrytskyi. Life and Creativity]. Kyiv, Ukraine.
20. Connor, Walker (1994), *Ethno-Nationalism: The Quest for Understanding*. Princeton University Press.

NOTATIONS

Archive of Southwest Russia, p. 2, vol. 1 – Archive of South-West Russia published by the temporary commission for ancient acts analysis consolidated by the Imperial Court at the Kiev Military, Podolsk and Volynsk Governor General. Decision of noble provincial sejm in Southwest Russia. – K., 1861. – P. 2. – Vol. 1 – 530 p.

Archive of Southwest Russia 1888, p. 2, vol. 2 – The same source. – K., 1888. – P. 2. – Vol. 2. – 633 p.

Archive of Southwest Russia 1904, p. 1, vol. 10 – The same source. – K., 1904. – P. 1. – Vol. 10. – 967 p.

Archive of Southwest Russia 1914, p. 1, vol. 8 – The same source. – K., 1914. – P. 1. – Vol. 8. – Issue 1. – 798 p.

Ukrainian Social and Political Thought of the 17th cent., vol. 2, book 2. – One thousand years of Ukrainian Social and Political Thought. In 9 vol. – K., 2001. – Vol. 2. – Book 2. – The first part of the 17th cent. – 536 p.

Exegesis – Sylvester Kossov // Archive of Southwest Russia. – K., 1914. – P. 1. – Vol. 3. – Issue 1. – pp. 422–447.

Vol. leg. 1860 – Volumina legum. Przedruk zbior praw. Prawa, konstytucye y przywileie Krolestwa Polskiego. – Peterburg, 1860. – T. V. – 463 s.